

مطالعه جامعه شناختی شکل گیری، تداوم و نتایج نظام وظیفه در ایران (دوره زمانی اواخر قاجار تا کنون)

یاسر بهرامی چگنی^{۱*}، صلاح‌الدین قادری^۲

چکیده

پدیده سربازی در شروع فرایند مدرنیزاسیون ایران برای تحقق امنیت، انسجام کشور و تحکیم حکومت پهلوی اول، متأثر از تحولاتی که در غرب رخ داده بود، شکل گرفت. در طول این دوره ویژگی‌های اساسی این نهاد از قبیل: اجباری بودن، فراگیر بودن، مدت دوره خدمت و نحوه بکارگیری سربازان تغییرات چندانی نداشته‌است. با توجه به این موارد و تغییر این نهاد در بیش از ۱۲۰ کشور جهان در دوره بعد از جنگ جهانی دوم تاکنون ما در پی پاسخ‌گویی به این سوال کلی بودیم که دلایل شکل‌گیری، تداوم و نتایج نظام وظیفه در ایران چه چیزی بوده‌ است؟ برای پاسخ‌گویی به سوال پژوهش از مصاحبه با افراد متخصص استفاده شد. در مجموع با ۲۱ نفر از متخصصان مصاحبه صورت گرفت و داده‌ها در ۹ تم کلی صورت‌بندی شد. یافته‌ها نشان داد که سربازی در ابتدا به دلیل فرایند تشکیل ارتش، ملت‌سازی، حفظ و ایجاد امنیت داخلی، یکجانشنی و خلع سلاح عشایر امری ضروری بود. اما تداوم آن از یک طرف تحت تاثیر شرایط بین‌المللی همچون مناقشات آمریکا و اسرائیل با ایران، وقوع جنگ ۸ساله و... بود و از طرف دیگر متأثر از عرصه داخلی به ویژه سیاست‌های میلیتاریستی محمدرضا شاه پهلوی، اهمیت جامعه‌پذیری جوانان بعد از انقلاب و ... بود. پیامد این نهاد برای جامعه ما نیز چندین کارکرد و کژکارکرد متناقض بوده است چنانکه از یک سو باعث انسجام به برنامه‌ریزی جوانان، کاهش هزینه‌های اقتصادی دولت و از سوی دیگر منجر به اتلاف نیروی فعال کشور در بخش اقتصاد و زمینه بروز اختلالات روانی برای جوانان بوده است.

واژه‌های کلیدی: ارتش، امنیت، کارکرد اجتماعی، سربازی، نظام وظیفه.

۱. دانشجوی دکتری مسائل اجتماعی ایران، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: yaser.bahrami.ch@ut.ac.ir

۲. دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. رایانامه: salahedin.gh@khu.ac.ir

مقدمه

تلاش برای نوسازی ارتش و شیوه سربازگیری از دوره قاجار شروع شده بود. قانون بنیچه یک مورد از تلاش‌های بود که برای سربازگیری جدید صورت گرفت. این قانون از اواخر دوره قاجار و در دهه پایانی قرن ۱۲ هـ ش توسط مجلس شورای ملی تصویب شده بود. اما این شیوه سربازگیری با تحولات جهان سازگاری نداشت، چون در بسیاری از کشورها، قانون سربازگیری نوین، همه افراد ذکور را مجبور به گذراندن خدمت سربازی می‌کرد (ایمانی و قاسمی، ۱۳۹۵: ۴۰). بنیچه یکی از شیوه‌های مالیات‌ستانی بود که بر اساس آن از مناطق روستایی سربازگیری انجام می‌شد (مستوفی، ۱۳۸۸: ۶۹). تشکیل ارتش مدرن و نظام وظیفه یک اقدام اساسی، برای حفظ امنیت کشور بود که تا زمان پهلوی اول نتوانست شکل بگیرد. لایحه خدمت نظام وظیفه در تاریخ شانزدهم ۱۳۰۴ ش. مشتمل بر ۳۶ ماده توسط مجلس تصویب شد. براساس این قانون «کلیه اتباع ایران اعم از سکنه شهرها و قصبات و قراء و ایلات» موظف به خدمت سربازی شدند (سینایی، ۱۳۹۰: ۲۰۱). این قانون بر همگانی بودن، فراگیری و اجباری بودن خدمت سربازی برای همه افراد ذکور که به سن ۲۱ سالگی می‌رسیدند، تاکید می‌کرد. از این رو، خدمت سربازی به عنوان بخشی از فرایند نهادسازی^۱ شبه‌مدرن^۲ و دولت‌سازی^۳ از دوره پهلوی اول شروع شد. ارتش و خدمت سربازی در دولت پهلوی نقش بسزایی به عنوان تحکیم‌بخش و تسریع‌کننده ملت‌سازی در کشور ایفا کرد. اگر ارتش جدید به عنوان نهاد امنیتی در دولت رضاخان نبود امکان تثبیت و ادامه حکومت وی وجود نداشت، لذا این نیرو برای رضاخان بسیار با اهمیت بود (رازنهان و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۲۷). این پدیده از نظر اجتماعی نیز احساسات وطن‌دوستانه را بهبود می‌بخشید و باعث نیک‌اندیشی طبقات مختلف مردم به همدیگر می‌شد، حس برابری در مقابل قانون، پرهیز از تبعیض و لزوم برابری همگانی را ایجاد می‌کرد (کرونین، ۱۴۰۰: ۲۳۴). سربازگیری همه اقوام، ایلات و مناطق کشور را در برمی‌گرفت اگرچه این روند سرعت یکسانی نداشت، ولی حس یکپارچگی را تقویت می‌کرد. از طرفی این قانون روابط خاصی بین دولت و مردم رقم زد که بی‌سابقه بود و مفهوم خدمت به دولت خلق شد (سریع‌القلم، ۱۳۹۲: ۱۰۷). از این رو دولت مرکزی ایران به توده

¹ Institution building

² Pseudo modern

³ State building

مردم به عنوان یکی از منابع قدرت توجه کرد (نیازی و شالچی، ۱۳۹۲: ۵۴). به طور کلی نظام خدمت وظیفه در راستای توسعه ملی‌گرایی بود (ابراهامیان، ۱۴۰۱: ۱۳۳). در طی یک سده که پدیده سربازی در ایران شکل گرفته است، این پدیده به نهادی فراگیر تبدیل شده است به طوری که در همه استان‌ها اداره نظام وظیفه وجود دارد. به طور منظم و مداوم نیروی انسانی پادگان‌های آموزشی از طریق نیروی شهروندان ذکور بالای ۱۸ سال تامین می‌شود. پادگان‌های آموزشی کار آموزش و آماده‌سازی سربازان برای خدمت در سازمان‌های نظامی و سایر ارگان‌های دولتی را بر عهده دارند. این پدیده به صورت نهادی فراگیر تبدیل شده است که نیمی از جمعیت کشور را حداقل در دوره‌ای از زندگی به طور مستقیم متأثر می‌سازد.

این درحالی است که از میان کشورهای جهان، ۱۰۹ کشور خدمت وظیفه نظامی ندارند، بسیاری از کشورهایی که این پدیده در آن‌ها وجود دارد، دوره آن را کوتاه و سربازی را به ترکیبی از نیروی حرفه‌ای، اختیاری و اجباری تغییر داده‌اند. اما تنها ۲۵ کشور از جمله ایران سربازی بیشتر از ۱۸ ماه بدون حق انتخاب و مجاز در بکارگیری عملیات‌های نظامی دارند (ریاضی، ۱۳۹۹: ۱۴۳). کارکنان وظیفه بخش اعظم نیروهای مسلح ایران را تشکیل می‌دهند (گلشاهی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱). طبق بررسی‌های صورت گرفته، اغلب سربازان دیپلم و زیر دیپلم در مأموریت‌هایی چون نگهبانی، رانندگی، آشپزی، نامه‌بری و پیک به کار گرفته می‌شوند که کارکردهای امنیتی و دفاعی ندارد. این در حالی است که سربازان با تحصیلات عالی یعنی لیسانس و بالاتر نیز به دلیل طبقه‌بندی امنیتی اطلاعات نظامی، از بین سمت‌های نیروهای مسلح، در مشاغل غیرتخصصی یا کمتر تخصصی به کار گرفته می‌شوند (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۴۰۰: ۱۶). این وضعیت به بی‌انگیزگی، دلزدگی و ناکارآمدی این نیرو در بدنه نیروهای مسلح کشور منجر می‌شود. در طول سال‌های گذشته تحقیقات مختلفی در این حوزه صورت گرفته است. برخی از این پژوهش‌ها، کارکردهای خدمت سربازی را بررسی کرده‌اند و نتایج منفی این پدیده از جمله: خودکشی، مصرف سیگار، مشکلات روحی و روانی سربازان، افسردگی و اضطراب و نگاه منفی دانشجویان بوده است (فیروزجائیان و جان‌محمدی‌لرگانی، ۱۳۹۷: ۲۰۴). هم‌اکنون به دلایل امنیتی از تعداد سربازان، مشاغل به کارگیری، تخصص سربازان، تعداد پادگان‌های نظامی، نحوه آموزش و مواد آموزش اطلاعات دقیقی در دسترس نیست. هر چند تعداد غایبین خدمت

سربازی در سال ۱۳۹۹ چیزی در حدود دو میلیون و نهصد هزار نفر بوده است (رحیم‌پور، ۱۴۰۰). از این رو با توجه به موارد گفته شده ما در این تحقیق به دنبال این هستیم که با مراجعه به متخصصان، از پدیده‌ای که اطلاعات آماری دقیقی در دست نیست به این سوال پاسخ دهیم که دلایل شکل‌گیری، تداوم و نتایج نظام‌وظیفه در ایران (از اواخر قاجار تا کنون) چه چیزی بوده است؟

پیشینه تحقیق

پژوهش‌های داخلی متعددی به مطالعه و بررسی خدمت‌سربازی پرداخته‌اند. این تحقیقات در سه دسته قابل جمع‌بندی هستند، اول؛ آن دسته از تحقیقاتی که به بعد روانشناختی^۱ این پدیده پرداخته‌اند. برخی از آن‌ها رابطه خدمت‌سربازی در ایجاد اختلالات روانی و بروز اعمال کجروانه را نشان داده‌اند و برخی نیز نقش مثبتی برای آن قائل هستند. شفائی و نیازی (۱۳۹۹) در تحقیق‌شان که با روش پیمایش^۲ انجام شد به این نتیجه دست‌یافتند که بین احساس همبستگی و تعلق در روابط فردی سربازان و تمایل به خودکشی رابطه وجود دارد. فتحی آشتیانی و اسلامی (۱۳۸۰) نشان دادند که سربازان و نظامیانی که دارای زمینه احساس شدید تنهایی و صدمه هستند اقدام به خودکشی می‌کنند. در واقع محیط نظامی شرایط نامساعدی برای اقدام به خودکشی این افراد فراهم می‌سازد. انیسی و همکاران (۱۳۸۴) به این نتیجه رسیدند که با پرسشنامه نمی‌توان افکار خودکشی را پیش‌بینی کرد. انیسی و همکاران (۱۳۸۵) در پژوهشی دیگر با استفاده از پیمایش میزان تمایل به خودکشی را در میان سربازان تایید کردند. نصرت‌آبادی و همکاران (۱۳۹۲) و محتشم امیری و همکاران (۱۳۸۴) وقوع اختلالات روانی و اعمال کجروانه در سربازان را نشان دادند. فیروزجائیان و لرگانی (۱۳۹۷)، در پژوهشی سربازی را دارای کارکردهای مثبت فردی ارزیابی کردند.

دوم؛ آن دسته از پژوهش‌ها که بعد اجتماعی و سیاسی سربازی را بررسی نموده‌اند. سعادت‌مندی و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهشی که با رویکرد کیفی انجام شد، به این نتیجه رسیدند که به کارگیری صحیح کارکنان و جبران خدمت آن‌ها اثرگذارترین کارکرد را در

¹ Psychological

² Navigation

وضعیت مطلوب خدمت‌وظیفه را دارد. کرمانی و همکاران (۱۴۰۰)، در گزارشی در مرکز پژوهش‌های مجلس سیاست خرید خدمت‌وظیفه عمومی با عدالت‌اجتماعی در تعارض دیدند. کوهساریان (۱۳۹۹) نیز در پژوهشی به این نتیجه رسیدند که الگوی فعلی نظام وظیفه با شرایط کشور سازگار نیست.

دسته سوم، تحقیقات تاریخی هستند که پدیده سربازی را به عنوان فرایندی از دولت-ملت‌سازی و نهادی منبعث از اقدامات مدرنیزاسیون ایرانی می‌دانند. ملک‌زاده (۱۴۰۱) در کتاب «سربازگیری و خدمت نظام‌وظیفه اجباری در دوره رضاشاه» به بررسی قانون خدمت‌وظیفه، مقاومت‌ها، کارکردهای سیاسی و نقش آن در ارتش نوین ایران می‌پردازد. نیازی و شالچی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای که با روش کتابخانه‌ای صورت گرفت بود، سربازی را در پیوند با پروژه‌ی مدرنیزاسیون و تثبیت حکومت پهلوی می‌دانند. نجفی و سادات‌بیگدلی (۱۴۰۱) در تحقیقی به بررسی نحوه سربازگیری و مقاومت روحانیون، در فرایند اعزام به خدمت شهروندان می‌پردازند. کرونین (۱۴۰۰) در کتاب «ارتش و تشکیل حکومت پهلوی در ایران» به بررسی و تحلیل تاسیس پهلوی با توجه به اهمیت ارتش نوین می‌پردازد.

چالز. سی. موس^۱. موسکو جی‌ار^۲ (۲۰۱۳) در تحقیق‌شان نشان دادند که، انگیزه‌های اجتماعی و ملی دیگر نمی‌تواند افراد را به خدمت در نهادهای نظامی تشویق کند. بلکه، حقوق و مزایا است که مشوق اصلی این امور شده است. جنی و همکاران (۲۰۱۳) در مطالعه‌شان نشان دادند که، ارتش و خانواده‌های تام هستند، از این‌رو، از فرد می‌خواهند که منافع جمع را بر منافع خود ارجح بدارد. به همین دلیل، آنها این نهادها را نهادهای تمامیت‌خواه^۴ می‌نامند. تحقیق روزالین‌هال اورسلا^۵ (۲۰۱۳) نشان داد که، سربازان به هنگام اشتغال در نهادهای رسمی احساس بیگانگی بیشتری تجربه می‌کنند. گارانو^۶ (۲۰۱۰) در پژوهشی نقش جنبش (FOSMO) را در محدودیت و لغوکردن

¹ Charles C

² Moskos JR

³ Jenny

⁴ Totalitarianism

⁵ Rosalie Hall Arcala

⁶ Garano

خدمت‌وظیفه نظام را در آرژانتین بررسی کردند. آن‌ها به این نتیجه رسیدند که، تحت شرایط و زمانه خاصی این جنبش توانست خدمت‌اجباری نظام را لغو کند.

با مرور این تحقیقات می‌توان استدلال نمود که، برخی از تحقیقات روانشناختی، به سربازی به عنوان بسترساز یا تشدیدکننده در اختلالات روانی نگاه می‌کنند و برخی برای این پدیده نقش مثبتی در جامعه‌پذیری قائل هستند. تحقیقاتی که پدیده سربازی را از بعد اجتماعی بررسی کرده‌اند به کارکردهای اجتماعی انسجام‌بخشی، هویت‌بخشی و همچنین تامین امنیت کشور اشاره کرده‌اند. برخی نیز کارکردی برای آن قائل نیستند و این پدیده را دارای کژکارکرد^۲ می‌دانند. پژوهش‌های تاریخی بر کارکرد سربازی در ملت‌سازی، تحکیم امنیت کشور و تثبیت حکومت پهلوی تاکید کرده‌اند. تحقیقات خارجی نیز پدیده سربازی اجباری را در متن دولت مدرن پدیده‌ای اجباری با کنترل حداکثری بر فرد می‌دانند. پژوهش حاضر با استفاده از این ادبیات در صدد است که به پدیده سربازی را از نگاه متخصصان بررسی نماید. اهمیت این نگاه از آن‌رو است که، از موضوعی که اطلاعات زیادی در دست نیست به مطالعه‌ای دست‌می‌زند تا نقش آن را در گذشته و اکنون ارزیابی کند.

روش تحقیق

واحد مشاهده این تحقیق افراد مورد مصاحبه هستند که اطلاعات‌مان را از آن‌ها گردآوری می‌کنیم. در این مطالعه برای گردآوری اطلاعات از ابزار مصاحبه نیمه ساخت یافته استفاده می‌شود. روش نمونه‌گیری بر اساس نمونه‌گیری نظری است. سعی شده است مصاحبه‌ها تا زمانی که اشباع نظری حاصل نشود ادامه پیدا کند. اشباع نظری در این تحقیق تا مصاحبه ۲۱ ادامه پیدا کرد و در این مرحله مصاحبه‌ها متوقف شد، چون از این مرحله به بعد نکته جدیدی مشاهده نشد.

جهت تحلیل داده‌ها در این پژوهش از روش تحلیل تماتیک استفاده می‌شود. این نوع تحلیل یکی از متعارف‌ترین و پرکاربردترین روش‌های تحلیل داده‌های به ویژه مردم‌نگاری است که در سایر رهیافت‌های تحلیلی نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد. این روش ضمن

¹ Function

² Malfunction

اینکه خود یک روش مستقل تحلیلی است، می تواند در روش های تحلیلی دیگر نیز به کار رود. این نوع تحلیل مخصوصاً در نظریه زمینه‌ای از اهمیت زیادی برخوردار است. داده‌های مورد تحلیل در روش تماتیک شامل داده‌های متنی، مصاحبه‌ها و داده‌های مشاهده‌ای متنی شده هستند. روش تماتیک یکی از شایع‌ترین روش‌های مورد استفاده در تحلیل داده‌های کیفی در بین محققان کشور است که عمدتاً به صورت طبقه بندی‌های ساده، تحلیل‌های کلی، و نتایج عمومی ارائه می‌شود. تحلیل تماتیک عبارت از تحلیل مبتنی بر استقراء تحلیلی می‌باشد که در آن محقق از طریق طبقه بندی داده‌ها و الگویابی درون داده‌ای و برون داده‌ای به یک سنخ شناسی تحلیلی دست می‌یابد. در تعریفی دیگر، تحلیل تماتیک عبارت است از عمل کدگذاری و تحلیل داده‌ها با این هدف که داده‌ها چه می‌گویند. این نوع تحلیل در وهله اول، به دنبال الگویابی در داده‌هاست. زمانی که الگویی از داده‌ها به دست آمد، باید حمایت موضوعی از آن صورت گیرد. به عبارتی تم‌ها از داده‌ها نشأت می‌گیرند (محمدپور، ۱۳۹۲: ۶۶).

تحلیل تماتیک به شیوه‌های مختلفی از جمله استقرایی، قیاسی، معنایی، پنهان، واقع‌گرایانه/وجودی و برساخت‌گرایانه انجام می‌شود که به حتم هر کدام از این روش‌ها، به تحلیل داده‌های کیفی کمک می‌کنند و محقق گاه مجاب است که از بین مجموعه این روش‌ها، ترکیبی از آنها را انتخاب کند. در این تحقیق از ترکیبی از دو روش قیاسی و استقرایی استفاده می‌شود. در استقرایی، کدگذاری و توسعه تم را، مفاهیم یا ایده‌های موجود هدایت می‌کند. در حقیقت، در این روش که رویکرد پایین به بالاست، کدها با خوانش محقق از داده‌ها بیرون می‌آیند. در قیاسی نیز، کدگذاری و توسعه تم را، مفاهیم یا ایده‌های موجود هدایت می‌کنند. کدهایی که از این طریق استخراج می‌شوند، کدهایی - اندکه مبتنی بر نظریه‌های انتخابی محقق، سایر نظریه‌ها یا حتی نتایج مطالعات قبلی می‌باشند (حبیب‌پورگتابی، ۱۳۹۶: ۶۵-۶۶).

انجام تحلیل تماتیک نیز مبتنی بر مراحل است که روش‌شناسان مختلف مرحله‌ای را برای آن ذکر کرده‌اند. شناخته‌شده‌ترین روش، مربوط به براون و کلارک (۲۰۰۶) است که برای انجام تحلیل تماتیک، ۶ مرحله قایل اند و در این تحقیق نیز از روش پیشنهادی آنها استفاده می‌شود:

۱- آشنا شدن با داده‌ها: در این مرحله، محقق متن مصاحبه را رو نویسی کرده، داده‌ها

را بارها خوانده و ایده‌های اصلی روی کاغذ پیاده شدند. در این مرحله، در حقیقت محقق بارها و بارها متن را خوانده تا نسبت به محتوای آن آشناتر شود.

۲- تولید کدهای اولیه: در این مرحله، ویژگی‌های جالب متن مصاحبه‌های دانشجویان دختر و پسر به شکلی منظم از میان کل داده‌ها کدگذاری شدند و برچسب‌های کلی (کد) خوردند که این برچسب‌ها، در حقیقت ویژگی‌های مهمی را داده‌ها در ارتباط با پاسخ به سوالات تحقیق هستند، شناسایی شد. در این مرحله، متن مصاحبه‌های مربوط به هر کد مرتب شد. در این مرحله، ابتدا کلیه متن‌های مصاحبه دانشجویان دختر و پسر کدگذاری شدند و سپس، همه این کدها و سایر کدهای استخراجی مرتبط با هم ادغام و یکی شدند.

۳- جستجوی تم‌ها: کدها در تم‌های بالقوه مرتب شدند و همه داده‌هایی مربوط به هر تم بالقوه جمع‌آوری شدند. در حقیقت، در این مرحله، انگاره‌های وسیع‌تر معنا (تم بالقوه) در کدها و داده‌های جمع‌آوری شدند. سپس، این داده‌ها وارد هر تم کاندید شدند؛ طوریکه بتوان با داده‌ها کار کرد و پایداری هر تم کاندید را تضمین کرد.

۴- مرور و بازنگری تم‌ها: در این مرحله بررسی شد که آیا تم‌ها در راستای کدهایی که استخراج شدند (سطح ۱) و (سطح ۲) هستند یا خیر. یک نقشه تماتیک برای تحلیل تولید شد. در حقیقت، در این مرحله هم تم کاندید را در تقابل با داده‌ها قرار دادیم تا تعیین کنیم آیا این تم‌ها داستان قانع‌کننده‌ای از داده‌ها روایت می‌کنند و در عین حال به سوال تحقیق پاسخ می‌دهند یا خیر. به همین خاطر، در این مرحله، گاهی تم‌ها پالایش، تعدیل، حذف و یا ادغام شدند.

۵- تعریف و نام‌گذاری تم‌ها: در این مرحله، تعریف و اسامی روشنی برای هر تم اصلی و فرعی در مورد روابط دختر و پسر مشخص شد. و همچنین به تحلیل جزئی و مفصل هر تم، تعیین دامنه و نقطه تمرکز هر تم و تعیین داستان هر تم پرداختیم. در انتخاب نام برای هر تم، تلاش محقق بر این بود تا نام روشنگر و جامع برای هر یک انتخاب کند.

۶- تولید گزارش: این مرحله، فرصت نهایی برای تحلیل است. در این مرحله، کارهایی مانند انتخاب موضوعات روشن، استخراج مثال‌ها، تحلیل نهایی موضوعات استخراج شده، رفت و برگشت مداوم به سوال و ادبیات نظری و تجربی تحقیق، تولید یک گزارش محققانه از تحلیل انجام شد (همان: ۶۷-۶۵).

در پژوهش‌هایی که با رویکرد کیفی انجام می‌شوند، مسئله اعتبار نیز مطرح است. اعتبار نیز در این نوع تحقیق به این امر اشاره دارد که تا چه اندازه محقق می‌تواند گفته‌ها و حقایق گفته‌شده توسط مصاحبه شونده‌گان را به درستی انعکاس دهد (دهل و بوس، ۲۰۰۵: ۷۹). برای احراز این ملاک از دو روش استفاده شد، ابتدا با استفاده از فن وارسی عضو در این مورد اول تفسیرها و تعبیرات پژوهشگر با ۸ مورد از مصاحبه‌شونده‌گان مطرح شد و از آن‌ها خواسته شد تا درستی تعبیرات پژوهشگر را ارزیابی کنند. فن وارسی توسط دو نفر تحلیل‌گر، در این مورد نیز، برداشت‌ها و تحلیل‌ها با دو نفر از تحلیل‌گران مورد بررسی مجدد قرار گرفت تا از این طریق سوءبرداشت‌ها و تحلیل‌هایی که امکان تفسیر نادرست داشتند دوباره بررسی شده و مورد بازبینی قرار گیرند.

ویژگی‌های پاسخگویان

در مجموع ۲۱ مورد مصاحبه انجام شده است که از میان آن‌ها با ۱۷ نفر از اساتید و دانشجویان رشته‌های تاریخ، جامعه‌شناسی، روانشناسی و علوم سیاسی و ۴ نفر از نظامیان که به استثنای نظامیان که در ارگان‌های نیروهای مسلح خدمت می‌کنند این افراد تجربه گذراندن خدمت سربازی را داشتند. تحلیل مصاحبه‌ها با توجه به آنچه در بخش روش‌شناسی اظهار شد به شیوه تماتیک صورت پذیرفت. سوالات و مضامینی که مصاحبه‌ها حول آنها انجام شد را می‌شود به سه بخش تقسیم کرد؛ ابتدا، بخش سوالات و موضوعات مربوط به نحوه و ضرورت، دلایل و زمینه‌های شکل‌گیری خدمت‌وظیفه در ایران. دوم، سوالات مربوط به دلایل و چگونگی تداوم خدمت‌وظیفه. سوم و در نهایت، ویژگی کنونی و کارکردها و پیامدهای خدمت‌نظام وظیفه در ایران. با توجه به موضوعات و سوالات مطرح شده ما با یک نظم آشکار در پاسخ‌ها مواجه شدیم. لذا گفته‌های مصاحبه شونده‌گان به این سوالات به صورت نظام‌مند کدبندی^۱ و مقوله‌بندی^۲ شد. و در نهایت اظهارات آنها را در تم‌های اصلی صورت‌بندی و ارائه کردیم.

جدول ۱. مشخصات مصاحبه و افراد مصاحبه شونده

سن	میزان تمایل	زمان مصاحبه	مکان مصاحبه	شغل/سمت	تحصیلات	کد
----	-------------	-------------	-------------	---------	---------	----

^۱Coding

^۲Categorization

	به مصاحبه					
۱	دکتری جامعه شناسی	مدرس دانشگاه	دانشگاه خوارزمی	۱۰/۵ تا ۹/۵ اساعت	زیاد	۴۲
۲	دکتری جامعه شناسی	مدرس دانشگاه	دانشگاه فرهنگیان	۱۷ تا ۱۵/۴۱ ۱۹ دقیقه	زیاد	۳۸
۳	دکتری جامعه شناسی	مدرس دانشگاه	دانشگاه خوارزمی	۱۱ تا ۱۰/۲۰ ۴۰ دقیقه	متوسط	۴۱
۴	دکتری جامعه شناسی	دانشجوی خوارزمی	دانشگاه خوارزمی	۲۲/۳۰ تا ۲۱ ۳۰ دقیقه	زیاد	۳۰
۵	دکتری تاریخ	مدرس دانشگاه	دانشگاه شهید چمران	۱۰ تا ۹ اساعت	متوسط	۴۵
۶	دکتری تاریخ	مدرس دانشگاه	دانشگاه شهید چمران	۱۸/۲۰ تا ۱۷ ۲۰ دقیقه	متوسط	۵۰
۷	دانشجوی دکتری تاریخ	دانشجوی خوارزمی	خوابگاه دانشگاه خوارزمی	۲۲ تا ۲۲/۴۵ ۴۵ دقیقه	متوسط	۲۸
۸	دانشجوی دکتری تاریخ	دانشجوی خوارزمی	خوابگاه دانشگاه خوارزمی	۲۳ تا ۲۲ اساعت	زیاد	۳۳
۹	دکتری تاریخ	دانشگاه لرستان	دانشگاه لرستان	۲۱/۱۰ تا ۲۰ ۱۰ دقیقه	زیاد	۳۶
۱۰	دانشجوی دکتری روانشناسی	دانشجوی خوارزمی	خوابگاه دانشگاه خوارزمی	۲۲ تا ۲۲/۴۵ ۴۵ دقیقه	متوسط	۳۵
۱۱	دکتری روانشناسی	مدرس دانشگاه	دانشگاه خوارزمی	۱۰/۳۰ تا ۱۲/۰۰ ۳۰ دقیقه	متوسط	۵۴
۱۲	دانشجوی دکتری روانشناسی	دانشجوی خوارزمی	دانشگاه شهید بهشتی	۱۹ تا ۱۸ اساعت	زیاد	۲۷
۱۳	دانشجوی دکتری روانشناسی	دانشجوی خوارزمی	دانشگاه شهید بهشتی	۲۴ تا ۲۲/۳۰ ۳۰ دقیقه	زیاد	۳۱
۱۴	دکتری علوم سیاسی	مدرس دانشگاه	دانشگاه ادبیات خوارزمی	۱۱ تا ۱۰ اساعت	زیاد	۴۹

۲۶	متوسط	۱۹/۱۵ تا ۱۸/۱۵ دقیقه	دانشگاه شهید بهشتی	مدرس دانشگاه	علوم	دکتری سیاسی	۱۵
۴۵	زیاد	۱۰ تا ۹ ساعت	دانشگاه خوارزمی	مدرس دانشگاه	علوم	دکتری سیاسی	۱۶
۵۷	زیاد	۹/۴۰ تا ۸/۳۰ دقیقه	دانشگاه تهران	مدرس دانشگاه	علوم	دکتری سیاسی	۱۷
۴۶	متوسط	۱۳/۳۰ تا ۱۳/۳۰	دفتر کار	سرهنگ ارتش	کارشناسی ارشد		۱۸
۴۵	متوسط	۱۳ تا ۱۲	دفتر کار	سروان	کارشناسی ارشد		۱۹
۳۹	زیاد	۱۷ تا ۱۶	منزل	ستوان دوم	کارشناسی		۲۰
۵۹	زیاد	۲۲ تا ۲۱	منزل مصاحبه شونده	سرهنگ بازنشسته ارتش	کارشناسی ارشد		۲۱

یافته‌ها

یافته‌های این پژوهش در نه تم کلی صورت‌بندی شده‌است. این تم‌ها در واقع سه عرصه از پژوهش کنونی را که در پی جواب به آن هستیم را در بر می‌گیرد، به عبارتی داده‌ها بر اساس نظم منطقی پدیده سربازی از نحوه شکل‌گیری و ضرورت شکل‌گیری تا نحوه تداوم و کارکردهای این پدیده برای جامعه ایران به صورت متوالی آورده می‌شوند. برخی از تم‌ها دارای مقولاتی هستند که ابعاد مختلف هر تم را شرح می‌دهند، آن‌ها تحت هر تم مربوط به آن آورده شده‌اند و در ذیل آن تم به توضیح آن‌ها می‌پردازیم.

۱. لزوم احیای روح ملی با تشکیل ارتش جدید

مصاحبه‌شونده‌ها بر این اعتقاد بودند که مجموعه‌ای از عوامل روح ملی ایرانیان را در اواخر قاجار تحقیر کرده بود. از جمله این عوامل: جنگ جهانی اول و بروز قحطی و جان باختن نزدیک به ۶ میلیون نفر در کشور، تقسیم کشور بین انگلستان و روسیه، ضعف حکومت قاجار در اواخر این سلسله و قرارداد ۱۹۱۹ که نفت ایران را به انگلستان واگذار می‌کرد، بود. از این رو بخشی از تحقق احیای روح ملی و حفظ یکپارچگی سرزمینی ایران در تمرکز قدرت و تشکیل ارتش جدید خود را جستجو می‌کرد. این تم در واقع ضرورت تشکیل ارتش مدرن و به تبع آن ضرورت وجود سربازی را برای نهاد نظامی ایران، توضیح می‌دهد. ابعاد تم مذکور اول، ضعف حکومت قاجار در دهه‌های پایانی، دوم، ورود اندیشه‌های نو و تسریع تشکیل دولت جدید، و سوم، بهبود وضعیت اقتصادی دولت هستند.

الف) ضعف حکومت قاجار در دهه‌های پایانی

مجموعه‌ای از شرایط اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و امنیتی بر ضعف حکومت قاجار در اواخر این سلسله اثرگذار بود. ایران در اوایل قرن گذشته و زمانی که سربازی شکل گرفت، کشوری بود که در زمان جنگ اول جهانی به منظور کمک‌رسانی به قوای شوروی اشغال شده بود. سال‌ها بعد از آن نیز قوای انگلیس و روس از آن خارج نمی‌شدند. در اثر این جنگ و بعد از آن قحطی در ایران رخ داده بود، نزدیک به نیمی از جمعیت ایران در این قحطی از بین رفته بود. بسیاری از ایلات و مناطق ایران در مناطق مختلف ایران خودمختار عمل می‌کردند. حکومت مرکزی ضعیف بود و توان مقابله با این شورشیان را نداشت. مشروطه‌خواهی ایرانیان نیز نتوانست ارتش ایران را مدرن سازد. امنیت کشور در خطر بود و کشورهای استعمارگر نیز به دنبال منافع و نفت ایران بودند. ایرانیان نوگرا و حتی مردم عادی به این امر که ایران به ارتشی نیرومند احتیاج دارند واقف بودند. از سوی دیگر حکومت مرکزی با وجود ضعف مالی و بروز جنگ جهانی اول ناتوان‌تر از آن بود که نظم و آرامش را به ایران برگرداند. قاجارها که نتوانستند این توقعات را برآورده سازند از سوی مردم دارای صلاحیت دانسته نمی‌شدند و دچار بحران مشروعیت نیز شده بودند. زمانی که رضاخان به وزرات جنگ رسید، درصدد برقراری نظم در ایران برآمد. یکی از مهم‌ترین اقدام‌ها در این زمینه تشکیل ارتش مدرن و نظام فراگیری از سربازی اجباری بود. مصاحبه شونده‌ها اظهار می‌کنند که:

کد۱(جامعه‌شناس): «خوانین محلی از مرزها و در محل‌هایی که در حوزه نفوذ آنها بود نظم رو برقرار می‌کردن. بعد از زمان ناصرالدین‌شاه قاجارها ضعیف شده بودند، این باعث می‌شد که حاکمان محلی قدرت بگیرن و ایران به شکل ملوک‌الطوایفی اداره بشه.»

ب) ورود اندیشه‌های نو به ایران و تسریع تشکیل دولت جدید

مصاحبه‌شونده‌ها در این مقوله بیان می‌دارند که، ایران هیچ‌وقت به طور مستقیم مستعمره استعمارگران نبود، ولی به دلیل منافی که کشورهای استعمارگر در آن داشتند، محل توجه این کشورها بوده است. جنگ جهانی اول باعث شد که بسیاری از کشورهای قدرتمند و استعمارگر قدرت قبلی خود را بر مناطق تحت‌استعمار از دست‌بدهند. بنابراین، کشورهای تحت‌الحمايه فرصت این را یافتند تا به استقلال دست‌یابند. ایران در اثر جنگ جهانی اول وارث ویرانی‌های عظیمی شد. در اثر این جنگ ایران اشغال شد و مناطق شمالی در اختیار شوروی و مناطق جنوبی در اختیار انگلیس قرار گرفت. بخشی از جامعه ایران که با دنیای جدید آشنایی داشت راه نجات را در تشکیل دولت ملی و تشکیل ارتش جدید برای بازگرداندن یکپارچگی و امنیت به کشور می‌دانست. رضاشاه به نظر بسیاری از روشنفکران توان تشکیل دولت مرکزی مقتدر را داشت. پیشروی رضاشاه به سوی قدرت از سوی افسران ارتش، بروکرات‌ها، و روشنفکران، که

خود موکلان بالقوه یا بالفعل دولت بودند، پشتیبانی می‌گردید. حکومت رضاشاه پس از تاجگذاری در سال ۱۳۰۴ و تأسیس سلسله‌ی جدید پهلوی، هنوز بیش از آنکه یکسره سلطانی باشد، اقتدارگرا شده بود، زیرا وی همچنان به راهنمایی به گروه کوچکی از سیاستمداران مهم که ریشه در عصر قاجار داشتند و تا اندازه‌ی کمتری به مجلس متکی بود. خاتمه‌ی جنگ، خود عامل ایجاد ثبات بود؛ در پی گسترش اقتدار دولت مرکزی از ۱۳۰۰ به بعد، دست‌کم جاده‌ها امن‌تر و راهزنی کمتر شد و در نتیجه هزینه حمل‌ونقل و خطر تجارت کاهش یافت. از این رو خواست بسیاری از روشنفکران تشکیل ارتش و تصویب قانون سربازگیری به شیوه اروپایی بود تا دولت بتواند امنیت را در سراسر سرزمین ایران فراهم سازد و امکان توسعه و پیشرفت مهیا شود.

کد ۴ (جامعه‌شناس): «توی این دوره، وضعیت ایران برای انگلیسی‌ها بسیار مهم بود، چون انگلیس کمپانی هند شرقی رو داشت و ایران را نمی‌خواست به روسیه بده تا بتونه امنیت اونجا رو حفظ کنه. ایران نفت داشت و این موضوع مهمی برای اون‌ها بود. چون سهم انگلستان در نفت ایران قابل ملاحظه بود».

ج) بهبود وضعیت اقتصادی دولت

برای روشنفکران و رضاخان ارتش نقش مهمی داشت. برقراری نظم و حفظ امنیت توسط ارتش می‌توانست زمینه پیشرفت و توسعه کشور را فراهم سازد. رضاخان شخصیت مقتدری بود که می‌توانست در پیشبرد اهداف و برنامه‌های تحکیم حکومت خود منابع را بسیج کند. اما تشکیل ارتش جدید به سرباز نیاز داشت و نیازمند بودجه نظامی نیز بود. نفت به عنوان یکی از منابع اقتصادی دولت در دوره رضاخان از لحاظ تولید و قیمت بهبود یافت. در این دوره، درآمدهای نفتی ایران ده برابر شده بود. در کل ۱۰ تا ۲۵ درصد از منابع مالی دولت را نفت تشکیل می‌داد. دولت درصدد بود که بخشی از درآمد نفت را نیز در یک صندوق ذخیره ملی برای اهداف توسعه‌ای نگه دارد. افزایش درآمدهای دولت کمک کرد تا رضاشاه، پشتیبانی مالی بیشتری از ارتش انجام دهد. به صورتی که بخش زیادی از بودجه کشور صرف امور نظامی می‌شد. رشد بخش اقتصادی و فروش نفت، امکان نوسازی بروکراسی جدید برای ارتش و زمینه اجرایی کردن قانون خدمت نظام وظیفه ۱۳۰۴.ش. را فراهم می‌کرد. چون با تشکیل ارتش نیاز به نیروی انسانی وجود داشت، خدمت‌وظیفه شیوه‌ای مرسوم در بین کشورهای برای تأمین نیروی انسانی ارزان برای ارتش بود. گفته یکی از مصاحبه‌شونده‌ها:

کد ۵ (متخصص تاریخ): «رضاشاه در رقابت با اتاتورک و شاید در صدد پان‌ایرانیسم بود به هر حال نقش رضاشاه در قرار دادن ایران در مسیر نوسازی غیرقابل انکاره. البته نوسازی و شبه مدرنیستی بودن برنامه‌های او باعث شد که برنامه‌ها زودتر پیش‌بره. ورود مستشارانی چون میلیسپو و وجود

نفت ایران از لحاظ داخلی وضعیت بهتر از لحاظ اقتصادی پیدا کرده بود.»

۲. چالش‌ها و مقاومت‌های مردمی برای برقراری خدمت سربازی

در این تم با مسائلی که پدیده سربازی برای استقرار با آن روبرو بوده آشنا می‌شویم. چراکه، پدیده سربازی مانند هر رویداد و طرح نوسازی دیگر، برای استقرار در یک جامعه با بازخوردها و فرازو نشیب‌هایی همراه بود. سربازی در جامعه سنتی ایران برای استقرار با مقاومت مردم روبرو بود. این پدیده نظم سنتی را به چالش می‌کشید و قدرت کنترل دولت بر نیروی اقتصادی و سیاسی جامعه افزایش می‌یافت. بروکراسی نوپا آن زمان، عدم آگاهی مردم از اهمیت این نهاد برای حفظ امنیت کشور، نیز از چالش‌های استقرار آن بود.

الف) عدم تکین شهروندان از قانون سربازی

مصاحبه‌شونده‌ها اظهار می‌کنند که وضعیت اجتماعی ایران در اوایل قرن حاضر به گونه‌ای بود که اکثریت جمعیت کشور در روستاها زندگی می‌کردند. عشایر و نظام ایلی بخش عمده‌ای از نظام اجتماعی ایران را تشکیل می‌داد. این جمعیت بزرگ یک نظام خود بسنده اقتصادی و سیاسی بود و با نیروی نظامی محلی اداره می‌شد. معیشت این جمعیت وابسته به دام و زمین بود لذا امنیت آن توسط نظام ایلی تامین می‌شد. فرد مذکر در این نظام نیروی کار و نیروی نظامی در اختیار جامعه محلی بود. علاوه بر جمعیت عشایری و روستایی، سربازی در شهرها نیز با مقاومت مردم روبرو شد. مصاحبه‌شونده‌ها بر این اعتقاد بودند که، سران ایلات و عشایر نیز با این قانون مخالف بودند، چرا که آن را برای زندگی جمعی خود و نظم سنتی آن خطرناک می‌دانستند. خدمت سربازی تعداد زیادی از جوانان آنها را از محیط عشایری و امنیت آن دور کرده، اقتدار و هویت قبیله‌ای آنها را تهدید می‌کرد. اعتراض‌ها و مقاومت‌های علما و مردم شهرهای اصفهان و شیراز علیه اجرای قانون خدمت نظام وظیفه عمومی نخستین مقاومت عمومی مردم علیه نظم نوین در شهرهای شیراز و اصفهان که به واسطه تلاش‌های وزارتخانه‌های جنگ و کشور در تحمیل قانون خدمت نظم وظیفه عمومی تحریک شده بودند، متمرکز بود. بخش بزرگی از جمعیت کشور بی‌سواد بودند و درکی از دولت-ملت نداشتند و نظم نوین رضاشاه را نیز نمی‌پذیرفتند و توجیهی برای آن نمی‌دیدند. در زیر به این اظهارات اشاره می‌شود:

کد ۱ (جامعه‌شناس): چون جمعیت ایران بخش زیادی از آن ایلیاتی بود. از ناسیونالیست سر در نمی‌آوردند و از طرفی این فرزندان‌شان هم نیروی سیاسی و نظامی آنها بود و هم نیروی اقتصادی آنها بودند و به نظر می‌آید آنها با خدمت رفتن بچه‌ها شون موافق نبوده‌اند و از طرفی آنها نمی‌دانستند چه سرنوشتی برای بچه‌هاشون اتفاق می‌افتد.

کد ۷ (متخصص تاریخ): «افراد سرباز از خانواده‌هایی بودن که اکثراً روستایی بودن. اینها از

رضاشاه و برنامه سربازگیری ناراضی شدن. چراکه، توسط دولت از نیروی کارشان (کشاورزی و چوپانی) محروم می‌شدن.»

کد ۵ (متخصص تاریخ): «مردم روستایی از کشور و ملت‌بودن تصویری جامعی نداشتن و جهانبینی‌شان به محل زندگی‌شان محدود می‌شد.»

ب) ناآگاهی سیاسی شهروندان

با توجه به قانون نظام‌وظیفه، باید همه جمعیت ذکور جامعه که به سن ۲۱ سالگی می‌رسیدند به خدمت نظام‌وظیفه می‌رفتند. جامعه ایران آگاهی سیاسی از نقش خود در امنیت کشور نداشت. لذا به عنوان شهروندان یک دولت-ملت، وظایفی که باید برای جامعه انجام دهند را بیگانه با نقش خود در نظامی اجتماعی سنتی می‌دیدند. نبود سواد عمومی گسترده در کنار گستردگی نظام ایلی و قبیله‌ای، به مقاومت مردم در مقابل تغییرات جدید دامن می‌زد.

کد ۴ (جامعه‌شناس): «سازماندهی نیرویی عظیم ارتش، آن هم به صورت دائمی، برای ملتی که در راه مدرنیته قرار گرفته بود، بسیار سخت و همراه با نواقصی بود. یکی از این موانع، ناآگاهی عامه مردم از اهمیت نقش‌شان به عنوان شهروند بود. اون‌ها نمی‌دانستند که وجود دولت و بقای کشور متکی به اون‌هاست.»

ج) شورش عشایر و عدم تمکین از قدرت مرکزی

بر هم خوردن نظم سنتی برای طرفداران مدرنیزاسیون صرفا به عنوان نتایج طبیعی تلقی می‌شد، اما به هر حال نیروهای اجتماعی سنتی تر نمی‌توانستند چنین تغییرات سریعی را بپذیرند. خوانین و زمین‌داران بزرگ از مخالفین خدمت نظام وظیفه بودند: به اعتقاد بیشتر زمین‌داران بزرگ چنین قانونی اقتدار پدرانۀ آنان را از بین می‌برد. با این همه، خدمت نظام‌وظیفه نیروی انسانی ارتش نوین را تامین کرد. ارتش توانست آرامش نسبی را به کشور بازگرداند، شورش‌های استان‌های مرزی از جمله، ترکمن‌ها در شمال، عرب‌های خوزستان، سالارالدوله در کرمانشاه، عشایر لرستان و آذربایجان را فرو بنشانند. در نتیجه امکان اسکان عشایر (دوره ۱۳۱۲ تا ۱۳۲۰) و سرکوب مناطق خودمختار توسط قدرت مرکزی مهیا شد.

کد ۵ (متخصص تاریخ): «اقتدار دولت مرکزی ایران با یک نیروی نظامی واحد در کشور گسترش می‌یافت. چراکه هم ملت را به حکومت پیوند داد و هم نیروی نظامی حرفه‌ای به دولت در ایجاد امنیت و کنترل ایلات و عشایر کمک می‌کرد.»

کد ۴ (جامعه‌شناس): «شکل ارتش عوض شده بود و سربازگیری، نه فقط در زمان جنگ، بلکه در کل سال به کمک نیروی نظامی و امنیتی کشور می‌آمد. این نیروها در برقراری امنیت در داخل کشور بسیار مهم بودن، چون بسیاری از مناطق کشور خودمختار اداره می‌شد.»

د) سیستم بروکراسی ناکارآمد

شکل‌گیری نظام‌وظیفه در ایران با چالش‌های گوناگونی روبه‌رو بود که از آن میان نبود سیستم اداری منسجم‌مدرن بود. با این حال سیستم دیوانی (بروکراسی) سنتی ایران، فاسد و تحت نفوذ شاهزادگان و حاکمان محلی، در کشور وجود داشت. فرهنگ رشوه و رابطه‌بازی در ادارات کشور ریشه دیرینه داشت. رفتار مأموران دولتی حتی برای اجرای قانون سربازی آشفته بود. وقتی قانون فوق تصویب شد، اجرای آن در بخشی از جامعه که دارای نظم ایلی و مبتنی عشیره بود، غیرممکن می‌نمود. اطلاعات گسترده‌ای از جمعیت کشور در دست نبود و ساخت اداری دولت توان سازماندهی جمعیت را نداشت.

کد ۶: (متخصص تاریخ): «ساختار بروکراسی در ایران در ادوار تاریخ فاسد بوده هم رشوه و هم پارتی بازی وجود در اون وجود داشته. در مورد سربازگیری این موضوع بسیار شایع بوده به طوری که این‌ها وقتی به مناطق تحت نظرشان می‌رفتند، در ازای گرفتن احشام و یا پول از بعضی افراد مشمول صرف نظر می‌کردند».

۳. عوامل خارجی تداوم نهاد سربازی

در اظهارات مصاحبه شونده‌ها اشاره شده‌است که، در تداوم خدمت سربازی شرایط بین‌المللی چندی دخیل بوده‌اند. این امر به دلیل ماهیت به هم پیوسته سیاست‌های داخلی و بین‌المللی در جهان امروز است. در زمینه عوامل خارجی می‌توان به عواملی چون، وجود نفت منطقه خاورمیانه و طمع سایر کشورها به آن، اختلافات مرزی کشورهای این منطقه و اختلافات آمریکا با ایران بعد از انقلاب که در سال‌ها اخیر منجر به تهدیدی دائمی برای کشور شده است.

الف) موقعیت ایران در منطقه خاورمیانه و اختلافات منطقه‌ای

شرایط منطقه‌ای ایران و وجود نفت و انرژی در منطقه خاورمیانه، موقعیتی مخاطره‌آمیز برای این کشورها از جمله ایران رقم‌زده است. این منطقه در طول سده گذشته همواره محل نزاع ابرقدرت‌ها بوده‌است. کشورهای خاورمیانه^۱ هم از لحاظ بافت قومیتی و هم از لحاظ مذهب با هم اختلافاتی دارند. از جنگ جهانی دوم به بعد ایران به چند دلیل از موقعیت با اهمیت‌تری نسبت به قبل پیدا کرده‌است؛ ۱- نزدیکی ایران به شوروی به دلایل جغرافیایی که باعث درگیر شدن ایران در منازعات بین‌المللی شده‌است. ۲- منابع ملی استراتژیک مثل نفت و گاز. ۳- واقع شدن ایران در منطقه خاورمیانه که یکی از منابع انرژی جهان با و فقط منابع نفتی پنج کشور عربستان، ایران، عراق، کویت و امارات ۵۳/۷ درصد است. روابط ایران با همسایگان از ۱۹۷۹ تاکنون نیز به شدت پرتنش، متغیر و برای کشورهای برون منطقه‌ای با اهمیت بوده‌است. برای منطقه خاورمیانه

¹ Midlist

چهار منبع اختلاف و تنش‌زا را برشمردند مسائل ارضی، اختلافات مرزی، ادعاهای الحاق‌گرای^۱ و بحران کمبود آب. وقوع دفاع مقدس و جنگ ۸ ساله با عراق، به دنبال آن منازعات سیاسی ایران با عربستان. با وجود این منابع اختلاف، همواره ایران نیاز به نیروی نظامی آماده برای مقابله با تهدیدات داشته‌است. گفته‌های مصاحبه‌شونده‌ها:

کد ۵ (متخصص تاریخ): «ایران یک قدرت منطقه‌ای بوده، هم قبل انقلاب مورد توجه بوده و هم بعد از انقلاب. این می‌تونه نشان‌دهنده حساسیت موقعیت ایران باشه».

کد ۱۷ (متخصص علوم سیاسی): «وضعیت ناامن منطقه خاورمیانه که منطقه ایران را محصور کرده‌ان و وجود جنگ با عراق، رقابت و اختلاف با سایر کشورهای منطقه عامل‌هایی موثر در تداوم سربازی بودن».

ب) مناقشات ایران با آمریکا و اسرائیل بعد از انقلاب

ایران بعد از انقلاب با آمریکا روابط دوستانه‌ای نداشته‌است. آمریکا با کمک نظامی به عراق و سایر کشورها در ایجاد تنش همسایگان با ایران سهم مهمی دارد. این کشور با اجرای تحریم علیه ایران و در نهایت حمله به همسایگان ایران و ساخت پایگاه‌های نظامی متعدد در منطقه خاورمیانه نقشی تهدیدآمیز برای ایران ایفا می‌کند. اسرائیل نیز یک قدرت هسته‌ای است که به لحاظ ایدئولوژیک یکی از دشمنان ایران است. مصاحبه‌شونده‌ها این موارد برون مرزی را بر سیاست‌های نظامی و ادامه سربازگیری در ایران موثر دانسته‌اند.

کد ۷ (متخصص تاریخ): «آمریکا هم به عراق کمک کرد که به ایران حمله کنه و هم اینکه پایگاه نظامی در منطقه خاورمیانه داره و همواره تهدیدی علیه ایران محسوب میشه. اسرائیل یک قدرت اتمیه که به معاهدات بین‌المللی انرژی هسته‌ای هم پایبند نیست».

۴. عوامل داخلی در تداوم خدمت‌سربازی

اینکه سربازی در ایران تداوم پیدا کرد معلول عوامل داخلی نیز بوده‌است. در داخل سیاست‌ها و برنامه‌هایی اجرا شد که برای اجرای آنها به نیرویی چون سربازان نیاز بود. مصاحبه‌شونده‌ها از عوامل داخلی به سیاست‌های میلیتاریستی در زمان پهلوی، عدم برنامه‌ریزی و کارشناسی دقیق در زمینه به خدمت‌گیری سرباز، اهمیت نقش این پدیده در برقراری امنیت در کشور و جامعه‌پذیر ساختن جوانان اشاره کرده‌اند.

الف) سیاست‌های میلیتاریستی

در زمان پهلوی سیاست‌های میلیتاریستی تقویت شد. اساس قدرت پهلوی بر ارتش بود، به سربازی به عنوان منبع لایزالی برای استفاده هم در جهت اجرای برنامه‌هایی چون انقلاب سفید،

¹ Accessionism

قبل از آن در زمان رضاشاه برای برقراری امنیت استفاده می‌شد. هر چند در زمان محمدرضاشاه نیز این سیاست تداوم پیدا کرد و سربازی به عنوان نیروی امنیتی و ذخیره‌ای برای نیروی نظامی به شمار می‌رفت. در دوره بعد از کودتا^۱ یعنی از ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷ پهلوی دوم یگانه قدرت سیاسی در کشور بود. این قدرت بر ارتش، نیروهای اطلاعاتی، دیوانسالاری و احزاب و درآمد نفتی متکی بود. این دولت جامعه را تحت کنترل درآورد و سبب بیگانگی و بی تفاوتی جامعه نسبت به رژیم شد. افزایش بودجه ارتش و نیاز به نیروی انسانی سرباز برای امنیت داخلی راه اصلاح این نهاد را امکان ناپذیر می‌ساخت. طبق گفته‌های مصاحبه‌شونده‌ها، متکی بودن حکومت‌ها به ارتش و نیروی نظامی برای اعمال هژمونی خدمت سربازی را تداوم بخشیده است. در اینجا گفته‌های یکی از مصاحبه‌شونده‌ها (کد ۴) را می‌بینیم:

کد ۴ (جامعه‌شناس): «سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه‌ای و مدرنیته در ایران دوره پهلوی همواره از بالا و آمرانه بوده‌است از این رو ارتش حامی و پشتیبان این برنامه‌ها بوده هم خود سربازی عامل و هم معلول این برنامه‌ها می‌توانه‌باشه».

ب) عدم برنامه‌ریزی برای نیروی انسانی

نیروی انسانی (سرباز) در اختیار نهادهای نظامی، نیروی کار جامعه و بخشی از سرمایه انسانی جوان است که در صورت به‌کارگیری بهینه در اقتصاد و نظام اجتماعی نوعی سرمایه حیاتی برای کشور محسوب می‌شود. از نظر مصاحبه‌شونده‌ها اهمال مدیریت و عدم بررسی‌های کارشناسی در به‌کارگیری نیروی انسانی سرباز در مشاغل نظامی نوعی اتلاف نیرو است. چراکه، بسیاری از کشورها توانسته‌اند با به‌کارگیری سرباز حرفه‌ای، سربازی عمومی را حذف و یا اصلاحات فراوانی بر روی آن اعمال کنند. در ایران این اتفاق روی نداده است و اتکا به نیروی نظامی سربازان همچنان به قوت خود باقی است. این مقوله به این امر اشاره دارد که برنامه‌ریزی و کارشناسی دقیقی در مورد خدمت سربازی می‌تواند این پدیده را در کشور اصلاح و از معایب آن بکاهد. گفته‌های مصاحبه‌شونده‌ها:

کد ۶ (متخصص تاریخ): «به نظرم با توجه به اینکه همه چیز به سمت استفاده بهینه و تخصصی شدن پیش رفته، هنوز سربازی و به‌کارگرفتن آنها به گونه‌ای نیست که برنامه‌ریزی‌ای دقیق در موردشان صورت گرفته‌باشه. برای این کار نیاز به کارشناسی و پژوهش‌هایی هست که بتونه برای آن راه‌حلی پیدا کنه».

کد ۱۶ (متخصص علوم سیاسی): «سوءمدیریت و عدم کارشناسی در این زمینه زیاده، چون نیروی سرباز یک نیروی غیر حرفه‌ای و ناکارآمده».

^۱Coup d'état

ج) جامعه پذیر ساختن جوانان

آنچه در نظامهای سیاسی اهمیت دارد آن است که، کارکرد حفظ و نگه‌داری الگوی جامعه یا انتقال ارزش‌ها، هنجارها و ایستارها از نسلی به نسل دیگر صورت گیرد. لذا کارکرد جامعه‌پذیری سیاسی یکی از مهم‌ترین «کارویژه^۱»های نظام وظیفه است چون در حفظ و بقای یک نظام سیاسی اثرگذار است. بخشی از آموزش‌های که سربازان در پادگان‌های آموزشی می‌بینند مربوط به امور اجتماعی، مذهبی و سیاسی است که مستقیماً در پی جامعه‌پذیری سیاسی سربازان است. تمرکز بخش زیادی از مناسک و آموزش‌های حین خدمت نیز مربوط به امور سیاسی و مذهبی است. از این رو سعی بر آن است که سربازان به عنوان نیروی انسانی نسل آینده، به طور منسجم با الگوها، هنجارها و ارزش‌های جامعه هماهنگ شوند تا بقای نظام سیاسی نیز ادامه پیدا کند. آنها این موضوع را این طور بیان می‌کنند:

کد ۲ (جامعه شناس): «بسیاری از آموزش‌های نظامی و عقیدتی حین خدمت برای جامعه‌پذیر ساختن جوانان هستش. سربازان تحت آموزش‌های متعددی در دوره آموزشی قرار می‌گیرن، برخی مناسک مثل برافراشتن پرچم در صبحگاه و یا برگزاری نمازهای یومیه، همه نوعی سیاست اعمال جامعه‌پذیریه».

د) حفظ امنیت داخلی

یکی از کارکردهای خدمت‌سربازی و به کارگیری آن در نیروهای نظامی، کمک به برقرای امنیت است. این کارکرد از کارویژه‌های اصلی این نهاد به شمار می‌رود که فلسفه وجودی این نهاد مبتنی بر آن است. مصاحبه‌شونده‌ها معتقداند که نظام وظیفه، نیرویی ارزان است که در صورت لزوم در مناطق مختلف به کار گرفته می‌شود. امنیت مرزها و بسیاری از مراکز نظامی کشور توسط سربازان تامین می‌شود. سربازانی که در نیروی انتظامی خدمت می‌کنند نیز در برقراری نظم و انضباط و اجرای قوانین شهروندی کاراً هستند. مصاحبه‌شونده شماره ۲ معتقد است که:

کد ۲ (جامعه‌شناس): «سربازی نیروی نظامی مورد نیاز کشور برای حفظ امنیت را فراهم می‌کنه این نیرو با صرف هزینه اندک، منبع قابل اعتماد و مهمی برای این بخش فراهم می‌سازه».

۵. ارزیابی اصلاحات قوانین سربازی

قوانین خدمت سربازی تاکنون تغییراتی داشته و با توجه به وضعیت‌ها و موقعیت‌های مختلف تغییر کرده و در بخشی از سوالات ما به این امر پرداخته شد که با توجه به اطلاعاتی که مصاحبه‌شونده‌ها از این قانون دارند ارزیابی آنها چگونه است؟، در این بین به تغییر زمان خدمت

¹ Special task

به ۲۴ ماه در حال حاضر، تسهیلاتی که برای متاهلان در مورد محل خدمت و حقوق و مزایا در نظر گرفته شده، تغییر سن خدمت از ۲۱ به ۱۸ سال، شرایطی که برای افراد نقص عضو و مشمولان کفیل و افراد دارای اختلالات روانی، معافیت‌های تحصیلی، به‌کارگیری سربازان در امر سرباز معلمی و جهادسازندگی و اعضای هیئت‌علمی و ... اشاره و ارزیابی شد. پاسخگویان تغییرات فعلی خدمت سربازی ارزیابی کردند مصاحبه شونده‌ها به امور مختلفی اشاره کردند.

کد ۴ (جامعه‌شناس): سربازی هم امریست لازم در شرایط حال حاضر کشور و هم نهادی است که به اتلاف انرژی و توان کشور در زمینه استفاده از نیروی جوان کشور به شکل پویایی می‌شود. باید برای حل این مساله تمام جوانب را سنجید چراکه این امر نیاز به اصلاح دارد و باید برای طول دوره آن و نحوه استفاده و چگونگی استفاده از نیروی حرفه‌ای به جای نیروی غیرماهر سرباز چاره‌ای اندیشید.

کد ۷ (متخصص تاریخ): به نظرم به‌کارگیری نیروی سربازی به روزتر شده ولی طول خدمت زیاد تغییر نکرده و به نظرم به‌کارگیری افراد به صورت تخصصی باید بیشتر مورد نظر قرار گیرد. اساتید تاریخ معتقداند که قوانین خدمت سربازی در مورد طول این دوره تغییر اساسی نداشته است و این دوره از ۲۴ ماه به ۲۱ ماه تقلیل پیدا کرده است. این امر برای جامعه‌ای که در هر صورت سرعت زندگی در آن بالا رفته و نیاز به زمان برای افراد آن بسیار مهم است تغییر چندان مهمی نیست. در مورد استفاده از تخصص سربازان نیز آنها معتقداند که این امر به گونه‌ای است که پست‌های سربازی به قدری سطحی است که به هیچ‌وجه از نیروی کامل و تخصص سربازان استفاده نمی‌شود. چراکه، سربازان در کارهای یدی و بدون تخصص زیاد به کار گرفته می‌شوند که نیاز به فن خاص و تخصص بالایی ندارد. آنها قوانینی که به متاهلان اجازه خدمت در محل زندگی‌شان را می‌دهد و همچنین معافیت‌های کفالت به عنوان قوانینی که مناسب هستند اشاره کرده‌اند.

اساتید جامعه‌شناسی نیز معتقداند که سربازی در حال حاضر نیروی فعال کشور را هدر می‌دهد و طول دوره خدمت سربازی را مناسب نمی‌دانند و استفاده از نیروی ماهرتری به جای نیروی سربازان غیرمتخصص از امر سربازی را پیشنهاد می‌کنند و همچنین بر خلاف اساتید تاریخ معتقداند که سربازی برای متاهلان امکانات متناسبی در نظر نگرفته و تنها خدمت در محل زندگی برای این افراد کافی نیست. ولی آنها معتقداند که استفاده از سربازان در امر سرباز معلمی و همچنین جهاد سازندگی در سالهای پیش امر مهمی بوده که به انجام رسیده است.

نظامیان بر خلاف سایر اساتید معتقداند که قوانین و اقداماتی که در جهت بیمه سلامت سربازان و همچنین اعزام سربازان متاهل به محل زندگی‌شان و سربازان عادی پس از گذراندن چند ماه

از خدمت در شهری غیر از محل زندگی و سپس فرستادن به محل زندگیشان اقداماتی ارزنده و مناسب هستند.

۶. انسجام به برنامه ریزی جوانان

مصاحبه شونده‌ها به اهمیت سربازی در برنامه ریزی و یادگیری نظم اشاره کرده‌اند. این کارکرد پیامدی ناخواسته و البته پنهان است که در روند انجام خدمت وظیفه، جوانان را جامعه پذیر می‌سازد. سربازان در یک سلسله مراتب اداری با دستورات نظامی انعطاف ناپذیر و همچنین برنامه‌های روزانه منظم قرار دارند. این شیوه زندگی برای نسل امروز که معمولا ضابطه‌های مرسوم در مورد خواب، بازی، ادامه تحصیل، شغل و ... را کمتر به کار می‌گیرند تجربه‌ای از زندگی اجتماعی خارج از خانه فراهم می‌کند. در زیر گفته‌های آنها را می‌بینیم:

کد ۱۰ (جامعه‌شناس): «سربازان با شرایط سخت آشنا می‌شن، این برای ادامه زندگی‌شان با اهمیتته. چون در این پدیده ساختاری وجود داره که فرد رو وادار می‌کنه که منظم باشه.»

کد ۱۹ (سروان ارتش): «برخی از سربازا در حین خدمت مهارت‌ها و انسجام در امور و برنامه‌ها را یاد می‌گیرن که در بیرون از محل خدمت شاید کمتر وجود داره.»

۷. کاهش هزینه‌های اقتصادی دولت

مصاحبه شونده‌ها به اهمیت نیروی خدمت وظیفه در کاهش هزینه نیروی کار برای دولت اشاره کرده‌اند. این امر به نیروی نظامی کمک می‌کند تا بتواند با هزینه کمتر به تامین نیروی انسانی بپردازد و بودجه خود را در امور تکنولوژیکی و سایر موارد به کارگیرد. مصاحبه شونده‌ها (نظامیان و اساتید جامعه‌شناسی، تاریخ و علوم سیاسی) بر به صرفه بودن نیروی سرباز و همچنین نقش آن در امنیت کشور تاکید می‌کنند. اما نظامیان بر تبعیت بی چون و چرا سربازان و کارایی‌شان در پست‌های فاقد مهارت تاکید کردند. در زیر گفته‌های برخی از مصاحبه شونده‌ها:

کد ۱۸ (سرهنگ ارتش): «سربازان یک نیروی ارزان هستن و کارهای خدماتی، نگهبانی و... که نیروی حرفه معمولا تمایلی به آن‌ها ندارن رو انجام میدن.»

کد ۲۰ (سروان نیروی انتظامی): «سربازان هم از کادری‌ها (کارکنان حرفه‌ای) حرف گوش کن‌تر هستن و حقوق زیادی هم دریافت نمی‌کنن.»

۸. اتلاف نیروی فعال کشور در بخش اقتصادی و عدم استفاده از تخصص آنها

در بین مصاحبه‌ها از مضامینی با عنوان اتلاف انرژی و توان نیروی فعال کشور، عدم استفاده بهینه، و... اشاره شده است. از نظر مصاحبه شونده‌ها خدمت سربازی، نیروی فعال کشور که باید در سایر بخش‌های اقتصادی به خدمت بپردازد را از ادامه فعالیت و شروع فعالیت باز می‌دارد. این درحالی است که، سربازان در حین خدمت عموماً به کارهای یدی و فاقد تخصص نظامی

می‌پردازند. این کارکرد سایر بخش‌های جامعه را با کاهش نیروی فعال و با انگیزه روبرو می‌سازد. گفته‌های مصاحبه‌شونده‌ها:

کد ۱۸ (سرهنگ ارتش): «سربازان کار نیروی حرفه‌ای رو انجام نمی‌دن چون در پست‌هایی مشغول به خدمتن که به تخصص زیادی نیاز نداره.»

کد ۱۹ (سروان ارتش): «اینکه برخی سربازان از خانواده‌هایشان دور هستن هم برای خانواده‌ها و هم برای سربازان سخته. افراد از خدمت گریزان می‌شن. سربازان می‌گن که هرکدام تخصصی دارن ولی در نیروی نظامی جایی برای آن تخصص‌ها وجود نداره.»

۹. زمینه بروز اختلالات روانی

افراد رسیدن به یک سن مشخص (از ۱۸ سالگی)، هنگام رفتن به خدمت سربازی با یک پدیده اجباری-قانونی روبه‌رو هستند. جوانان خود را در یک موقعیتی اجتناب‌ناپذیر می‌بینند، در صورتی که شرایط کافی برای رفتن به سربازی را داشته باشند باید ناگزیر این کار را انجام دهند. اما بخشی از جوانان که تمایل به خدمت سربازی ندارند، بخشی از آن‌ها دوران دبیرستان و تحصیل دانشگاهی را طولانی می‌کنند و بخشی نیز مشمولان غایب هستند که از رفتن به سربازی امتناع می‌کنند. از آنجا که، جامعه برای موفقیت فردی ارزش مثبت فراوانی قائل است، فرد سرباز اغلب دچار اضطراب می‌شوند و احساس شکست می‌کنند. با توجه به اینکه این پدیده دو سال از زمان برنامه‌ریزی را به تعویق می‌اندازد، امکان اینکه افراد به شغل و فعالیت اقتصادی و سرمایه‌گذاری بلند مدت دست‌بزنند را محدود می‌کند، آن‌ها این امور را به بعد از خدمت موکول کنند. ساختار بروکراسی نظامی نیز مسائل روانی متعددی برای سربازان ایجاد می‌کند از جمله اینکه؛ برای مصاحبه‌شوندگان شرایطی چون فرمانبرداری، تابع‌بودن، عدم تسلط بر امورات روزانه و عدم استقلال، مغایر با ارزش‌های آن‌ها بود. آن‌ها معتقداند فرد در حین خدمت هویت‌اش را از دست می‌دهد و هویتی سازمانی می‌یابد. از جایی که فرد تسلطی بر شرایط پیرامون‌اش ندارد و به شخصی با رده‌ای مشخص (سرجوخه، گروه‌بان، استوار، ستوان) تقلیل می‌یابد، احساس اضطراب و عدم استقلال هویتی می‌کنند. در زیر گزاره‌های بیان‌شده توسط مصاحبه‌شونده‌ها آورده شده‌است:

کد ۱۰ (روانشناس): «بیشترین مشکلات روانی را سربازی داره که احساس کنه اجبار، و اینکه نمی‌تونه از زندگی لذت بیره و تجربه مناسبی داشته‌باشه.»

کد ۱۱ (روانشناس): «یکی از مشکلاتی که قبل از سربازی برای پسران هست دغدغه‌ی کنکور هستش. وقتی آنها به هر دلیل نتونن موفق بشن این باعث میشه که به خدمت برن و البته این موضوع، استرس‌آور و احساس شکست رو هم تقویت می‌کنه.»

بحث و نتیجه گیری

نهاد سربازی بیش از یک قرن در ایران قدمت دارد، این نهاد نیروی انسانی مورد نیاز نهادهای نظامی را تامین می کند. قانون سربازگیری در سال ۱۳۰۴ ه.ش. به تصویب مجلس شورای ملی رسید از آن زمان تا کنون این نهاد به جز برخی تغییرات اندک (استفاده سربازان در سپاه دانش و سپاه بهداشت در زمان پهلوی دوم و جهادسازندگی و سرباز معلمی و ... در زمان بعد از انقلاب) با ساختار اولیه اش باقی مانده است (سهامی و کریمیان بلداجی، ۱۳۹۵: ۱۰۹). این درحالی است که نگاه به سربازی بعد از جنگ جهانی دوم و بکارگیری سلاح های کارآمد و از همه مهم تر سلاح هسته ای، تغییر کرد. بکارگیری نیروی حرفه ای و ارتش که متکی به سلاح های پیشرفته باشد جایگزین ارتش متکی بر نیروی انسانی شده است چون شکل جنگ ها تغییر کرده است و در برخی برآوردهایی که صورت گرفته هزینه نیروی سرباز از نیروی حرفه ای نیز بیشتر است (سینایی، ۱۳۹۰: ۱۹۸). با این تفاسیر ما در پی پاسخ گویی به این سوال کلی بودیم که دلایل شکل گیری، تداوم و نتایج نظام وظیفه در ایران چه چیزی بوده است؟ در تجزیه و تحلیل یافته های پژوهش مصاحبه ها با روش تماتیک در ۹ تم صورت بندی شد. از شرایط و زمینه های شکل گیری خدمت سربازی احیای روح ملی با تشکیل ارتش مدرن بود، چون این دوره مصادف با ضعف حکومت قاجار در ده های پایانی این سلسله، ورود اندیشه های نو به کشور، ضعف این حکومت در مقابل دشمنان خارجی و ناتوانی آن ها در برابر گروه ها و ایلات خودمختار بود. با روی کار آمدن رضاشاه دوره ای از بهبود وضعیت اقتصادی در سایه درآمدهای نفتی رخ داد، دولت می توانست برای تشکیل ارتش نوین اقدام کند و سربازی یکی از پایه های تشکیل ارتش بود. اگر چه تصویب قانون خدمت وظیفه چالش های فراوانی از جمله: مقاومت های مردمی توسط روحانیون، ایلات و عشایر، بروکراسی نوپا و ناکارآمد را به همراه داشت، با این وجود، هم زمان با شکل گیری خدمت سربازی، دولت اداره ارتش را بر اساس روش های نوین سازماندهی کرد و با استفاده از نیروی خود سربازان به مقاومت های مردمی مقابله کرد.

تداوم خدمت سربازی به عوامل خارجی و داخلی متعددی بستگی داشته است، موقعیت ایران در منطقه خاورمیانه، اهمیت ارتش و نیروی نظامی در تامین امنیت و مقابله با تهدیدات خارجی را دوچندان کرده است. در قرن بیستم با وجود کشف سلاح اتمی و استفاده از تکنولوژی های نظامی نوین و تخصصی شدن مشاغل نظامی، دولت های مختلف در ایران در به کارگیری نیروی سرباز، تردیدی نداشته اند. چرا که دولت های ایران در زمان پهلوی اول و بعد از کودتا در دوره پهلوی دوم، به طور مداوم بودجه نظامی را افزایش دادند و از نیروی رایگان سرباز استفاده نمودند. بعد از این دوره با وقوع انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ و جنگ ۸ ساله با عراق، خدمت سربازی ضرورت بیشتری یافت. بعد از انقلاب ابعاد ایدئولوژیکی جامعه پذیری جوانان

اهمیت بیشتری یافت که البته در کنار عدم برنامه‌ریزی در مورد نیروی کار و عدم پژوهش‌هایی در مورد هزینه اقتصادی خدمت‌وظیفه به تداوم پدیده سربازی کمک کرد. اما سربازی کارکردهای مثبتی چون انسجام به برنامه‌ریزی جوانان و کاهش هزینه نظامی دولت را نیز دارد. سربازی در دوره انتقالی جوانان به بزرگسالی، کمک می‌کند که جوانان در یک دوره دو ساله هنجارها، نظم و مسئولیت اجتماعی را بپذیرند. ایمانی و قاسمی (۱۳۹۵)، سینایی (۱۳۹۲)، فیروزجانیان و جان‌محمدی لرگانی (۱۳۹۷) و محبوب و همکاران (۱۳۹۹) نیز در تحقیق‌شان به این نتیجه رسیدند که کسانی که سربازی رفته‌اند رفتار شهروندی سازمانی بیشتری دارند. مقبلی (۱۳۹۳)، بوالحسنی و همکاران (۱۳۹۸)، جمالی و همکاران (۱۳۹۶) و محبوب و همکاران (۱۳۹۹) در نتایج تحقیقات‌شان به کارکرد مثبت سربازی در تحمل سختی‌ها و مسئولیت‌پذیری جوانان، سلامت و برنامه‌ریزی رسیدند.

اما اصلاحات قانون خدمت سربازی نیز علی‌رغم برخی اصلاحات ناکافی به نظر می‌رسد، صنعتی (۱۴۰۰) در تحقیقی اشاره می‌کند که سربازی نوعی بهره‌کشی است که شرع اسلام با بهره‌کشی از دیگران مخالف است، یافته‌های تحقیق سینایی (۱۳۹۰)، سینایی (۱۳۹۴) و سینایی و مسعودی (۱۳۹۲) نشان می‌دهد که لازم است قوانین خدمت‌وظیفه مورد بازنگری و اصلاح قرار گیرد. سربازی هم چنین زمینه بروز اختلالات روانی را تشدید می‌کند. فرهی بوزنجانی و همکاران (۱۳۸۸)، سیدی و همکاران (۱۳۹۵) و احمدی و همکاران (۱۳۹۰) نیز در پژوهش‌هایی جداگانه بر کژکارکرد پنهان بروز اختلالات روانی در سربازی تاکید کرده‌اند. کارکردهای منفی چون ائتلاف نیروی فعال کشور نیز یکی از کژکارکردهای پنهان خدمت سربازی است. بخش زیادی از نیروی فعال کشور (مردان) در سن فعال اقتصادی هر ساله به خدمت سربازی می‌روند. نیروی فعال هر کشور قدرت خلق ثروت، ریسک اقتصادی و نوآوری را دارد. این نیرو با ورود به خدمت امکان فعالیت اقتصادی را برای دو سال از دست می‌دهد. نتایج تحقیق کاملی و پویانفر (۱۳۹۹)، نظری‌زاده و همکاران (۱۳۹۰)، ایملنی (۱۳۹۹)، مرکز پژوهش‌های مجلس (۱۳۹۳) و اسکندری‌نژاد و هاشمی (۱۴۰۱) به اهمیت نقش هوشمندسازی تخصیص سربازان، تغییر رویکرد به سربازی و ایجاد سربازی حرفه‌ای در تحول سربازی تاکید کردند.

از آنجایی که طبق تحقیقات متعدد این نیرو به امور خدماتی، نگهداری و رانندگی در ارگان‌های نظامی به کارگرفته می‌شود، و سربازان متخصص هم به دلیل محرمانه بودن اطلاعات نظامی در مشاغل بی کیفیت با تخصص اندکی به کارگرفته می‌شوند، کارآیی اقتصادی آن به حداقل می‌رسد.

به طور کلی در بخش کارکردهای نهاد سربازی دیده می‌شود که کارکردهای منفی بیشتر برای

مشمولان مطرح است و کارکردهای مثبت آن برای حاکمیت. همچنان که این پدیده با توجه به شرایط زمان، تغییرات اندکی داشته است، جامعه ما به سرعت تغییر می کند و سرعت زندگی بالا رفته است. به نظر می رسد که اگر از تجربیات سایر کشورها استفاده شود، نیروی نظامی چالاک و با هزینه کمتری کشورمان را در بخش امنیت حمایت کند.

منابع

- ابراهامیان، یرواند. (۱۴۰۱). *تاریخ ایران مدرن*، مترجم محمد ابراهیم فتحی، تهران: نشر نی.
- اسکندری نژاد، علیرضا، و هاشمی، سیدضیاء. (۱۴۰۱)، چالش های سربازی در ایران؛ فراتحلیل کیفی پژوهش های موجود، *دو فصلنامه مسائل اجتماعی ایران*، ۱۳(۲)، صص ۲۶-۹.
- ایمانی، علی، و قاسمی، علی اصغر. (۱۳۹۵). سیاست گذاری سربازی و فرایند ملت سازی در ایران، *پژوهش های راهبردی سیاست*، ۵(۱۸ (پیاپی ۴۸))، صص ۳۵-۶۶. SID. <https://sid.ir/paper/256165/fa>
- انیسی، جعفر؛ فتحی آشتیانی، علی؛ سلیمی، سیدحسین، واحمدی، خدابخش. (۱۳۸۴). ارزیابی و روایی مقیاس خودکشی بک (BSSI) در سربازان، *طب نظامی*، ۷(۱)، صص ۳۳-۳۷.
- انیسی، جعفر؛ سلطانی نژاد، عبدالله؛ امیری، ماندانا، و فتحی آشتیانی، علی. (۱۳۸۵). بررسی شیوع افکار خودکشی و عوامل مرتبط با آن در میان سربازان، *مجله طب نظامی*، ۸(۲ (مسلسل ۲۸))، ۱۱۳-۱۱۸. SID. <https://sid.ir/paper/62291/fa>
- بوالحسنی، خسرو؛ بیگ، علی اصغر، و یدالهی، رضا. (۱۳۹۸). تأثیر مهارت ورزشی سربازان بر زندگی آنان بعد از رهایی از هدمت سربازی، *فصلنامه علمی مطالعات بین رشته ای راهبردی*، ۹(۳۷)، صص ۲۵۰-۲۷۸.
- سریع القلم، محمود. (۱۳۹۲). *فرهنگ سیاسی ایران*، تهران: فروزان.
- سعادت مند، علیرضا؛ پورصادق، ناصر، و فرحی، سیدمهدی. (۱۴۰۱). معرفی الگوی مطلوب خدمت وظیفه عمومی در جمهوری اسلامی ایران مبتنی بر کارکرد منابع انسانی، *راهبرد دفاعی*، ۲۰(۸۰)، صص ۶۰-۸۸.
- سهامی، فرهاد، و کریمیان بلداجی، سمانه. (۱۳۹۵). سپاه بهداشت در ایران؛ مطالعه موردی سال های ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۰ ه.ش.، *فصلنامه ژرفا پژوه*، ۳(۷ و ۸)، صص ۱۰۷-۱۳۳.

- سینایی، وحید و حمید مسعودی. (۱۳۹۲). جامعه‌پذیری و بازجامعه‌پذیری سیاسی در نظام‌وظیفه مطالعه‌ی نگرش دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد، *فصلنامه مسائل اجتماعی/ایران*، ۴(۲)، صص ۷۹-۱۰۴.
- سینایی، وحید. (۱۳۹۰). بررسی تاثیر استراتژی‌ها و فناوری‌های نوین در تحولات نظام‌وظیفه به ارتش حرفه‌ای، *فصلنامه‌ی سیاست*، ۴۱(۲)، صص ۲۱۱-۱۹۷.
- سینایی، وحید. (۱۳۹۴). بررسی نگرش دانشجویان به نظام‌وظیفه، مطالعه‌ی موردی: دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد، *پژوهشنامه علوم سیاسی*، ۱۱(۱)، صص ۱۱۸-۹۵.
- سیدی، سیدمحمدرضا؛ سیدی، سیدحسین، و صلواتیان، سیاوش. (۱۳۹۵). آسیب‌شناسی خدمت نظام وظیفه از منظر سربازان دارای مدرک تحصیلات تکمیلی، *پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران (پژوهش‌های راهبردی امنیت و نظم اجتماعی)*، ۵(۳) (پیاپی ۱۴)، صص ۶۷-۸۶. SID. <https://sid.ir/paper/503085/fa>
- سیدی، سیدحسین، و سیدی، سیدمحمدرضا. (۱۳۹۵). فهم جوهره تجربه دوره سربازی در اعضای هیات علمی وظیفه: مطالعه‌ای پدیدارشناسانه، *اندیشه مدیریت راهبردی (اندیشه مدیریت)*، ۱۰(۱) (پیاپی ۱۹)، صص ۸۵-۱۱۶. SID. <https://sid.ir/paper/129884/fa>
- شفایی مقدم، الهام، و نیازی، محسن. (۱۳۹۹). تبیین مدل روانی-اجتماعی رفتار خودکشی سربازان با تاکید بر افسردگی و انسجام گروهی، *روانشناسی نظامی*، ۱۱(۴۴)، صص ۱۷-۲۹. SID. <https://sid.ir/paper/401615/fa>
- حبیب‌پور گتایی، کرم. (۱۳۹۶). جزوه تکنیک‌های خاص تحقیق در علوم اجتماعی، تهران: دانشگاه خوارزمی.
- صنعتی، سیدمهدی. (۱۴۰۰). بررسی میزان انطباق خدمت سربازی با شرع و قانون اساسی جمهوری اسلامی، *قانون یار*، ۵ (۱۵)، صص ۲۵۵-۲۷۶. SID. <https://sid.ir/paper/1023715/fa>
- ملک‌زاده، الهام. (۱۴۰۱). سربازگیری و خدمت نظام وظیفه اجباری در دوره رضاشاه، تهران: نشر شیرازه.
- محتشم امیری، زهرا، همکاران. (۱۳۸۴). تعیین الگوی مصرف سیگار در سربازان نیروی نظامی و انتظامی استان گیلان ۱۳۸۴، *طب نظامی*، سال ۷، شماره ۳، صص ۱۹۳-۱۹۸.

- محمدپور، احمد. (۱۳۹۲). روش تحقیق کیفی، ضد روش ۱، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- مستوفی، عبدالله. (۱۳۸۸). شرح زندگانی من، ج ۳، تهران: زوار، چاپ ششم.
- مقبلی، محمدجواد. (۱۳۹۳). پیشرفت اجتماعی: بررسی نقش تکاملی خدمت سربازی در زندگی جوانان، کنگره پیشگامان پیشرفت. SID. <https://sid.ir/paper/865505/fa>.
- محبوب، حسن؛ قدیری، حجت‌اله؛ شاطری، کریم، و تنهایی، علیرضا. (۱۳۹۹). نقش خدمت سربازی در تکوین و تجلی رفتارهای شهروندی (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه تهران)، فصلنامه مدیریت نظامی، ۲۰(۷۷)، صص ۱۶۱-۱۸۸.
- کرمانی و همکاران. (۱۴۰۰). ارزیابی اجتماعی سیاست خرید خدمت وظیفه عمومی، مرکز پژوهش‌های مجلس، کد ۲۱۰، شماره مسلسل ۱۸۱۳۲.
- کرونین، استفانی. (۱۴۰۰). رضاشاه و شکل‌گیری ایران نوین، دولت و جامعه در زمان رضاشاه، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: انتشارات جامی.
- کوهساریان، حسین. (۱۳۹۹). آسیب‌شناسی خدمت وظیفه در ارتقاء انسجام اجتماعی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه علوم و فنون نظامی، ۱۶(۵۳)، صص ۷۹-۹۵.
- گلشاهی، بهنام، عرب‌عامری، رضا و لطفی، حسین. (۱۴۰۰). شناسایی عوامل مؤثر بر ارتقای روحیه خدمتی کارکنان وظیفه یگان‌های عملیاتی نزا. فصلنامه مدیریت نظامی، ۲۱(۸۴)، ۱-۳۲. doi: 10.22034/iamu.2022.540655.2658
- رازنهران، حسن؛ یزدانی، سهراب، و سپاهی، عبدالودود. (۱۳۹۶). ریشه‌یابی مخالفت مردم بلوچستان با اجرای قانون سجل احوال در دوره پهلوی اول، تحقیقات تاریخ اجتماعی، ۷(۲)، صص ۲۱۷-۲۴۴. SID. <https://sid.ir/paper/22206/fa>.
- ریاضی، وحید. (۱۳۹۹). تحلیلی بر سرباز حرفه‌ای در آینده سازمان نظامی ایران، فصلنامه علمی مطالعات دفاع مقدس، ۶(۴)، صص ۱۳۹-۱۵۹.
- رحیمی‌پور، غلامرضا، (۱۴۰۰)، لینک <https://www.egtesadonline.com/n/o5c2>؛ خبر؛
- (۱۴۰۰)، نظام وظیفه عمومی در ایران مسائل و پیشنهادها، تهران، ایران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. SID. <https://sid.ir/paper/796225/fa>.

- فرهی بوزنجانی، برزو و همکاران. (۱۳۸۸). مطالعه‌ی مشکلات رفتاری کارکنان وظیفه‌ی یک یگان سازمان نظامی، *فصلنامه پژوهش‌های مدیریت منابع انسانی*، ۱(۳)، صص ۱۰۱-۱۲۶.
- فیروزجائیان، علی اصغر، و جان محمدی لرگانی، وحید. (۱۳۹۷). خدمت نظام وظیفه: فرصتی اجتماعی، *فصلنامه مطالعات راهبردی و سیاست‌گذاری عمومی*، ۸(۲۹)، صص ۲۰۳-۲۲۳.
- فتحی آشتیانی، علی، و اسلامی، سیدحسین. (۱۳۸۰)، ارزیابی عوامل آسیب‌شناسی روانی علل خودکشی در سربازان: ۱۹۸۹ تا ۱۹۹۸، *مجله طب نظامی*، ۳(۴)، صص ۲۴۵-۲۴۹. <https://sid.ir/paper/418110/fa>. SID.
- نجفی، وحید، و سادات بیگدلی، سید محمود. (۱۴۰۱). تبیین خدمت سربازی روحانیون در دوره پهلوی دوم، *نشریه علمی تحقیقات اسنادی انقلاب اسلامی*، ۴(۷)، صص ۳۱۷-۳۳۶.
- نیازی، محمد، و شالچی، وحید. (۱۳۹۲). شکل‌گیری نظام وظیفه در ایران و طرح ملت‌سازی در دوره پهلوی اول، *جامعه‌شناسی تاریخی*، ۵(۲)، صص ۴۱-۶۹. SID. <https://sid.ir/paper/243035/fa>
  - Charles C. Moskos JR. (2013). From Institution to Occupation Trends in Military Organization, *sage journals, anking : Political Science*, 106(157), pp 109-136.
  - Dahl, C.M., & Boss, P. (2005). *The Phenomenology for Family Therapy Research. In S. Moon & D. Sprinkle (Eds). Research Methodism Family Therapy*. New York: Guilford Press.
  - Garano, Santiago. (2010). the opposition front against Compulsory Military Service: the conscription Debate and Human-Rights Activism in Post-Dictatorship Argentina, *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 8(14), pp 142-159.
  - Hall Arcala , Rosalie. (2012). Modern soldiery interrogated: cataloguing the local military's tasks and their perception of local civilian actors, *Philippine Political Science Journal*, 16(12), pp 1-21.
  - Vuga, Janja, Juvan, Jelena. (2013). Work-family conflict between two greedy institutions – the family and the military, *sage journals*, 8(4), 112-138.